

Glaskogen

Värmlands södra finnskog

av

Fredrik Eriksson jk 91/95

Glaskogen - Värmlands södra finnskog

Uppsatsen avser att beskriva historiken för en skogsbyggd i västra Värmland kallad Glaskogen eller Södra finnskogen och livsvillkoren för dess invånare, i första hand ur skogligt perspektiv. Glaskogen är det sammanhängande skogsområde som omger sjöarna Övre och Stora Gla och breder ut sig i Jösse, Gillberga och Nordmarks härader, närmare bestämt socknarna Älgå, Järnskog, Glava, Karlanda, Silbodal och Sillerud. Området var vid den aktuella tiden väl avgränsat då den omgivande bättre marken var flitigt brukad.

Glaskogen är en gammal finnbyggd och kallas därför även Gla finnskogen eller Södra finnskogen. Trakten skiljer sig från Norra finnskogen, som finnbygderna i norra Värmland kallas, såtillvida att de invandrade finnarna nästan omedelbart beblandade sig med den ursprungliga svenska befolkningen, vilket ledde till att alla finska drag i bebyggelse, seder och språk utplånades före 1800-talet. Den stora invandringen skedde i början av 1600-talet och under det följande seklet. Finnarna kom från Savolax och Karelen där skogen ej längre räckte till för deras intensiva och arealkrävande svedjebbruk. Invandringen uppmuntrades av den svenska staten som ville se den dåligt utnyttjade skogsmarken uppodlad, ett exempel på detta är att man erbjöd nybyggarna sex års skattefrihet. De nya bosättarna etablerade sig huvudsakligen på de osvallade moränmarkerna över högsta kustlinjen, som i de här trakterna ligger mellan 180-200 m öh. Denna mark ägdes till största delen av staten. Tidigare hade de ursprungliga bönderna, som normalt livnärde sig på jordbruk på de lägre liggande markerna nere vid byarna, bedrivit viss, egentligen olovlig, säterdrift på kronoskogen. Sättrar finns dokumenterade här sedan 1540. Finnarna med sitt svedjebbruk kom att konkurrera med sättrarna om skogsbetet, varför konflikter uppstod de första decennierna. Då

finnarna hade laglig rätt att etablera sina boställen på kronoskogen, medförde detta att säterdriften efterhand dog ut i dessa trakter och många av finnarna kom senare att bosätta sig på övergivna sätrar. Enligt intervjuer gjorda bland gammalt folk på 1940-talet gick det till på följande sätt när de första invandrarna kom: "Den förste finnen medförde inget annat än slidkniv och yxa samt ett lomskinskinn fyllt med rågkorn. Nätterna tillbringade han till en början under bar himmel i skydd av en tät gran. Först och främst gällde det att hugga en sved och nedmylla de dyrbara rågkornen, i andra hand kom bostadsfrågan. Antingen uppförde han till en början en risikoja eller också en badstuga, den sista blev, ofta för lång tid, både bostad och torkhus för säden. De fattigaste finnarna bodde, hela sitt liv i badstugan, andra uppförde med tiden en rökstuga. Sedan finnen hade huggit och besått sin sved och ordnat bostadsfrågan, anlände så småningom hustrun eller någon annan kvinnlig anhörig, steg upp på de högre skogsåsarna och gav sig tillkänna enligt ett i förväg överenskommet signaleringssystem, så att de kunde råka varandra i vilda skogen. Ibland medförde hustrun en get eller två, i enstaka fall en ko."(Ernvik 1951).

Svedjebruket var ett livsvilkor för nybyggarna då åkrar ofta saknades helt och även den ursprungliga befolkningen kompletterade sitt ordinarie jordbruk med svedjebränning, i huvudsak för att skapa slätter eller bete. Bränningen tog hårt på skogstillståndet, vilket medförde att ägarna till de många nystartade järnbruken i trakten framförde klagomål över att deras virkesförsörjning hotades. Resultatet blev att det under 1600-talet utfärdades ett flertal lagar i syfte att stävja svedjandet. Skogsbefolkningen fick efterhand så svåra förhållanden att man år 1684 inom de tre berörda häraderna var tvungna att skicka en ansökan till landshövdingen om större frihet för svedjebruket. Ansökan beviljades i stora drag.

Förberedelserna för svedjebränningen utfördes på försommaren efter att vårbruket var avklarat, man sade att man högg sved, eller *rågbröte* som det kallades lokalt. I augusti hade det fällda virket torkat och den sk *brötebränninga* tog vid. Själva bränningen skedde kollektivt och grannarna i hemmanet var enligt den lokala sedvanan skyldiga att ställa upp. Som mot prestation stod svedjans ägare för mat, dryck och oftast brännvin. Efter att marken svalnat samlades stammar och grövre kvistar som ej förkolnat ihop för att användas som hägn för svedjan eller utnyttjades som kolved. Därefter skalades det altjämt rykande torvtäcket av m h a flåhacka och plog. Torven samlades sedan ihop för att milas sakta, vilket gav den bästa askan. Rågen, som oftast såddes direkt i askan utan ytterligare gödning, var av en hårdig och anspråkslös typ kallad *tuvråg* eller lokalt *brötråg*. Sädesslaget hade medförts från östra Finland och var en förutsättning för skogsodlingen på dessa marker. Den sista svedjan inom området brändes i Älgå år 1896.

Ett viktigt komplement till skogsbefolkningens livsmedelsförsörjning var jakten. Älg och rådjur var vanliga under 1600-talet och in på senare hälften av 1700-talet och kom att utgöra en viktig del i de första nybyggarnas kost. Älgarna fångades i fångstgropar och med uppgillrade älgspjut, s k *sjalskjut*. Älgspjuten gillrades så att ett uppspänt ungråd skickade iväg spjutet när älgen passerade, uppenbarligen fungerade fällorna bra för älgen var så gott som utrotad under 1800-talet. Småvilt tillgången var dock mycket god under 1800-talet och man jagade främst fågel, hare, mård och räv. Att få någon säker uppgift på viltstammarnas storlek är svårt då man kan anta att många gamla jaktberättelser är saltade, men det sägs att 15 orrar eller 7-8 harar på en förmidag inte var ovanligt. Det fällda viltet användes till en del i det egna hushållet, men ofta sålde framgångsrika jägare sitt byte i någon närliggande handelsbod för att få lite

handpenning. Rovdjuren var länge mycket vanliga i området och så sent som i början på 1800-talet hände det att björn överföll kreatur nere i byarna. Även varg och lo fanns i stor utsträckning vid den här tiden och det berättas om vargarna att de var så fräcka att de gick in i svinhusen på gårdarna och släpade ut grisarna, kanske något att tänka på idag när starka krafter arbetar för att vargen återigen skall etablera sig i länet. För att komma till rätta med rovdjursproblemet anordnades sockenskill på björn och varg i vilka alla boende i socknens enligt lag var skyldiga att ställa upp i. Ytterligare en åtgärd var att man i början av 1830-talet instiftade landshövdingen en "fond för Jagt Cassa" för hela länet där varje socken kunde få ut skottpengar, t ex finns det dokumenterat att Älgå socken anslöt sig till denna fond 1833. Sista vargen i Glaskogen sköts i Älgå 1861, den sista björnen i Älgå 1868 och det sista lodjuret i Silbodalen 1880

Bostadshusen som nybyggarna satte upp var mycket enkla och torftiga. Egentliga husgrunder uppfördes vanligen ej före 1800, utan man knuttimrade direkt på fyra hörnstenar, eventuellt med några ytterligare stenar som stöd under golvet. Grunden kunde placeras på en berghäll eller direkt på marken om denna var tillräckligt fast, om marken var sank eller lös fyllde man gropar med småsten för att skapa en grund åt hörnstenarna att vila på. Valet av boplatz avgjordes huvudsakligen på praktiska grunder och mindre på estetiska. Störst betydelse hade tillgången på vatten, helst skulle man ha möjlighet att gräva både en dricksvattenbrunn och en brunn åt djuren. Nästa krav var ett torrt läge och någorlunda jämn terräng så att man utan större ansträngningar kunde skapa en gårdsplan. Förutom bostadshuset uppfördes en mindre ladugård och något eller några uthus.

Bebyggelsen på Glaskogen ordnades aldrig i några byar till skilnad mot den omgivande jordbruksbygden. Skogsbygden drabbades dock av den genom påbud antagna byordningen såtillvida att

byfogdeinstitutionen uppkom och levde, fullt aktiv, kvar långt in på 1900-talet. By liknande sammanslagningar bildades dock som en följd av att hemmansklyvningen släpptes fri enligt en förordning från år 1797. När så en mycket kraftig befolkningsökning inträffade under åren 1810-1865 blev intresset för nyodlingar och nybyggen stort, vilket ledde till att tidigare ensliga torp fick sällskap av nya bosättningar och byliknande anhopningar uppstod. Att skogsbygden historiskt mest bestått av enstaka självständiga torp avslöjas också av att ortnamn där rud, bråte eller torp ingår är vanligare än ortnamn med by eller byn, som är vanliga i de omkringliggande jordbruksbygderna.

Under 1800-talet blev skogsbruket med dess binärningar den klart viktigaste inkomstkällan för skogsfolket, men skogsarbete i olika former hade i de här trakterna varit en viktig utkomst för befolkningen sedan 1600-talets första hälft. Enligt 1647 och 1664 års skogsordningar förbjöds trädfällning på kronoallmänningsarn i hela riket, men undantag gjordes för Värmland på grund av dess rikedom på skog. Kronan behöll dock avverkningsrätten på vissa områden med särskilt bra skogar. De kallades *masteskoger* och var reserverade för skeppsindustrins och amiralitetets räkning. Inom Glaskogs området hade delar av Älgå och Järnskogs socknar klassats som dylika skogar. Mastträden var stora och rakvuxna granar och tallar som kvistades och kapades till stammar som höll omkring 4 tum i topp och höll då en längd på 60-70 alnar (ca 40 m).

Timmer handeln i västra Värmland har historiskt varit riktad mot Norge. Det har dels berott på att man har haft utmärkta transportförbindelser via gränsälvarna och sjösystemen, men kanske framförallt på att de norska uppköparna har betalat mer, tidvis upp till tre gånger så mycket som sina svenska kollegor. Handeln med Norge ogillades av den svenska statsmakten som redan kring mitten av 1600-talet införde

tull på exporterat timmer, men enligt bevarade domböcker nonchalerade gränsbefolkningen tullbestämmelserna och illegal virkeshandel förekom i stor utsträckning. Handeln med norrmännen bedrevs i stor utsträckning som byteshandel då kontanter var en brist vara. Varorna man bytte till sig var huvudsakligen basprodukter som sill, salt och spannmål, men även andra bytesmedel som textilier och ammunition förekom. År 1729 utfärdades ett totalt förbud mot virkeshandeln med Norge. Ett starkt missnöje hos lokalbefolkningen växte fram, vilket ibland tog sig våldsamma uttryck, t ex misshandel och mord på de beridna tulltjänstemänn som patrullerade gränsen och ett antal nedbrända tullstugor. Exportförbudet för timmer överklagades år 1752 av bönderna i Jösse, Gillberga, Nordmarks m fl härader, men de styrande ville låta all virkeshandel gå över Karlstad och Göteborg och på så vis låta olika mellanhänder uppbära vinst. Förbudet upphävdes inte förrän ibörjan av 1800-talet då en utjämning av virkespriserna hade gjort de norska köparna mindre attraktiva.

Skogsbruket som bedrivits på Glaskogen i äldre tider har nästan uteslutande varit olika former av dimensionshuggningar. Först mot slutet av 1800-talet började trakthyggesbruk användas i betydande omfattning. Avverkningskontrakten skrevs som sk *åremål*, vilket innebär att man erhåller avverkningsrätten under ett bestämt antal år med restriktioner för hur klena dimensioner man får ta ut. Skogen stämplades och höggs med ett intervall av 10-20 år och man högg från början aldrig klenare timmer än 10 tum men mot senare hälften av 1800-talet blev man tvungen att gå ner på 8 tum då den grövre skogen var uthuggen.

Redskapen som användes vid avverkningarna var enkla och det mesta, även yxorna, smiddes av huggaren själv eller någon granne. Det fanns många kunniga smeder i trakten men det var brist på bra järn och stål. Härdningen av stålet

var en svår konst och det sägs att bettet i yxorna antingen blev för hårt eller mjukt. Det undermåliga stålet gjorde att yxorna ofta fick stålas och slipas om vilket försinkade arbetet. Under 1860-talet började yxor av hög kvalitet importeras från Amerika vilka nästan revolutionerade huggningen. Det sades nämligen att de nya yxorna var så bra att man kunde hugga timmer en hel säsong utan omslipning. När man fällde med yxa stod huggarna mitt emot varandra och högg från var sin sida. Tillvägagångssättet kallades att man *marje* trädet, alltså att man hugger in till mären från båda hållen och det var viktigt att huggarna var väl samspelade, annars förelåg en uppenbar risk att yxorn slogs sönder. Förutom yxa användes stocksåg och bågsåg i fällningsarbetet. Allt virke som skulle flottas hade länge levererats obarkat, barkning av timmret infördes 1880. För att dra samman det fällda timmret utnyttjades en från början norsk metod, att *glygge*, d v s att med hjälp av en smal sk *glyggyxa* göra hål genom stockarnas ändar och med hjälp av ihopvirade vidjor binda samman stockarna antingen till en bunt eller efter varandra till ett släp. Lasset lunnades sedan med häst till upplagsplatsen. Metoden gav givetvis en hel del spill, eftersom de genomhuggna stockändarna måste kapas bort. Andra metoder som kom att användas längre fram var lunning med lunningskälke, bogsläde och mot slutet av 1800-talet getdoningen. Getdoningen ut experimenterades i Fryksdalen och kom att ha stor betydelse för effektiviseringen av timmerkörningen. Fördelarna gentemot föregångaren bogsläden var framför allt att man hade framkälken och bakkälken (geten) skilda från varann, samt satt en svängbar tvärså på framkälken, något som gjorde getdoningen avsevärt smidigare på de smala och kuperade körvägarna.

All timmerhuggning skedde vintertid och det avverkade timmret drogs ut på närmaste sjö. När så våren kom var det dags för flottningen. Flottningsarbetet gav en läglig inkomst till de fattiga skogsborna, som alltid hade en ekonomiskt besvärlig

period på våren innan tiden för foderskörden. Själva flottningen utfördes på ackord, men förarbeten som att reparera timmerrännor och dammar utfördes för dagpenning. Arbetet var var bra betalt, man fick upp till tre gånger så mycket som för jordbruksarbete. Det var också ansett som ett roligt arbete och att vara med i flottarlaget var något som man var stolt över.

Andra nyttigheter som skogen gav var kol och tjära. Kolningen brukade kontrakteras bort av skogsägare och bolag mot förutbestämd ersättning. Arbetet var dåligt betalt och de som tog kolar jobben var antingen gamla gubbar, som inte orkade med det hårda skogsarbetet, eller obesuttna som ofta höll på med detta slags arbete hela sitt liv. Det krävdes en rätt stor arbetsinsats att resa milan och man var tvungen att vara två för att vakta den de första dagarna, men när milan väl brunnit fyra fem dagar kunde en man sköta vakthållningen och t o m lämna milan en halv dag. Att kolandet i det läget kunde vara en behaglig sysselsättning framgår av följande citat utav en f d kolare från Järnskogs socken: "Jag ställde om min mila vid skenet av stickbloss på morgonen, så jag var färdig att taga min goda stövare och min bössa, så snart det dagades, och mycket viltbråd har jag skjutit under den tid jag legat och kolat" (Ernvik 1951). Tjärbränningen som bedrevs på Glaskogen var i första hand husbehovstillverkning, men någon enstaka backstugusittare eller kojinvånare hade tjärbränning som sin huvudsakliga födkrok och sålde tjäran i bygden. De tjärbränningsmetoder som användes i trakten var dels bränning i tjärgrav och tjärdal och dels bränning i tjärgryta. Som råvara för tjäran användes befintliga törstubbar och törskateangripna tallar. Katning för att skapa tjärved förekom ej i någon större omfattning i den här trakten.

Omkring mitten av 1800-talet var det dåliga tider för järn hanteringen och många av regionens järnbruk fick lägga ner eller

ställa om sig till trävaruproduktion. 1859 gick liberalernas näringslagstiftningsförslag igenom som bl a gav bruken fri tillgång till sina skogar och 1863 avskaffades exporttullarna till England. Detta skapade mycket gynnsamma förutsättningar för trävaruindustrin och ett flertal Ångsågar sattes upp för att komplettera de vatten sågar som fanns i området. Uppsvingen för sågverksindustrin förde också med sig att skogen fick ett mycket högre värde än den tidigare haft och det var nu skogsbolagens omfattande egendomsköp i trakten tog fart i stor skala. Skogsuppköparna fick oftast skogen billigt då skogsägarna inte hade insett skogens värde och många bönder gripits av äventyrlusten och sålt skogen för att fara till Amerika. En bitterhet, som länge levde kvar i bygden, uppstod när de som hade sålt upptäckte hur snabbt skogen steg i värde. I Nordmarks härad köptes skogen huvudsakligen upp av norska Saugbruksföreningen och i Jösse och Gillberga härader blev Billeruds aktiebolag den stora skogs ägaren.

Referenser:

Ernvik, Arvid (1951) Glaskogen bygd, arbetsliv och folkkultur.

Landsmåls och folkminnesarkivet, Uppsala.

Schröder, Gustaf (1914) Finntorpet i västerskogen. Åhlen & Åkerlund, Stockholm.

STF årsbok (1985) Värmland. Esselte Herzogs, Uppsala.

Darle, Eric (1933) Skogar och skogsbruk i Värmland. Medelanden från Värmlands naturhistoriska förening, Karlstad.

